

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA
Türkiz

**DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ
SİYASET VE KÜLTÜR DERGİSİ**
Yıl:4 / Sayı: 19 / Ocak - Şubat 2013 | ISSN 1309-601X
İki ayda bir yayımlanır.

Sahibi
GÜNTÜLÜ EĞİTİM YAYINCILIK VE TİC. LTD. ŞTİ.

Editör
Prof. Dr. Recai Coşkun

Sayı Editörü
Prof. Dr. Vahit Türk

Yayın Kurulu
Prof. Dr. Kamil Aydın
Prof. Dr. Mustafa Erdem
Prof. Dr. Mevlüt Karakaya
Prof. Dr. Necdet Hayta
Prof. Dr. Cemalettin Taşkiran
Prof. Dr. Zuhal Topçu
Prof. Dr. Hasan Tunç
Prof. Dr. Vahit Türk
Doç. Dr. İbrahim Maraş
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Özbay

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Mustafa Yücel

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Net Ofset

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın – Hakemli Dergi

Büro İç Hizmetler
Atakan Türkyılmaz

Adres: 1. Cad Nu.: 43/4
06520 Balgat-Ankara
Tel: +90 (312) 287 88 99
Faks: +90 (312) 285 44 99
Web: www.turkizdergisi.com.tr
e-posta: bilgi@turkizdergisi.com.tr
Fiyatı: 10 TL

Basım Yeri
Net Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
www.netmatbaacilik.net
Necatibey Cad. Lale Sok. Nu.: 21/27 Yenışehir/Ankara
Tel-Faks: 0.312.230 07 23

Basım Tarihi: Ocak 2013 – Ankara

Abonelik Ücreti (Yıllık)
Yurt içi: 60 TL
Kurumsal abonelik: 120 TL
Yurt dışı:
Avrupa ve Orta Doğu ülkeleri: 75€
ABD ve diğer ülkeler: 100\$
Abonelik için: 0.312.287 88 99
Nu.lı telefondan Atakan Türkyılmaz

İÇİNDEKİLER

Editör / Sunuş	9
Ali Şîr Nevâyî’de Türk Kavramı / Yrd. Doç. Dr. Nursel ÖZDARENDELİ	11
Cengiz Dağcı’nın Ruh ve Fikir Dünyası / İsa KOCAKAPLAN	31
Sürgün Mektuplarındaki Ziya Gökalp / Prof. Dr. Saadettin YILDIZ	45
Necmettin Hacıeminoğlu Hoca’nın Fikir Dünyası / Yrd. Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU	69
Türk Edebiyatı Tarihlerinde Mehmet Akif Algısı / Doç. Dr. Yüksel TOPALOĞLU	77
Fuzulî’den Öğrendiklerim Yahut Kûze Eylen Toprağım... / Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK	91
Tasarruf ve Türk Şiirinde “Derin Yapı” / Prof. Dr. Ömür CEYLAN	103
Aydın Kavramının Gelişimi ve Türk Aydınının Günümüzdeki Tavrı / Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK	111
Türkiye’deki Türk ve Türklük Aleyhtarlığını Tahlil ve Eleştiri Denemesi / Türkoğlu Vahit TÜRK	123
Kosova Basın-Yayın Hayatında I. ve II. Nesil Türkçe Telif Eserler ve Müellifleri / Yrd. Doç. Dr. Cevdet ŞANLI - Prof. Dr. Ergin JABLE - Yrd. Doç. Dr. Kaan YILMAZ	133

ALİ ŞÎR NEVÂÎ'DE TÜRK KAVRAMI

YRD. DOÇ. DR. NURSEL ÖZDARENDELİ*

Giriş

Türk dünyası edebiyatının bilge siması Ali Şîr Nevâyî, daha yaşadığı dönemde ülkesinin sınırlarını aşan bir şöhrete sahip olmuş ender şahsiyetlerdendir. Yüzyılları aşarak bugüne kadar saygı ve minnetle yâd edilmesi, aktif devlet adamlığının yanı sıra, Türk dili ve edebiyatına yaptığı yeri doldurulamaz hizmetlerden, gönülleri fetheden lirik şiirlerinden, bir imar adamı, bir tarihçi, bir musikişinas ve samimi bir dindar olması gibi çok yönlü sıfatlarından kaynaklanmaktadır.

Nevâyî döneminin edebî dildeki Farsça yazma modasına rağmen pek çok türde ve sayıda eserini Türkçe yazmıştır. Esen rüzgârın tersine olarak başlattığı akım Türkçeyi edebî dil hâline getirmiş, manevi mükâfatı da bu dilin “Nevâyî dili” adıyla anılması şeklinde kendisine geri dönmüştür.

Dünya Türklük bilimi araştırmacılarının Nevâyî üzerinde yaptığı çalışmalar azımsanamayacak derecededir. Fakat hâlâ söylenecek sözler nihayet bulmamıştır.

Bu çalışmada, Nevâyî'nin, yirmi eseri (GS, NŞ, BV, FK, Sİ, LM, FŞ, LT, MN, NM, ME, ML, NC, MK, SM, TEH, TMA, M, HPM, HSHE) taranıp *Türk* kelimesi ve bu kelimenin oluşturduğu terkipler tespit edilerek *Türk* kelimesinin Nevâyî'de kazandığı anlamlar üzerinde durulmuştur.

* Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Nevâyî döneminin edebî dildeki Farsça yazma modasına rağmen pek çok türde ve sayıda eserini Türkçe yazmıştır. Esen rüzgârın tersine olarak başlattığı akım Türkçeyi edebî dil hâline getirmiş, manevi mükâfatı da bu dilin “Nevâyî dili” adıyla anılması şeklinde kendisine geri dönmüştür.

Ancak bundan önce *Türk* kelimesi ve tarihî kullanımına ilişkin genel bir değerlendirme yapmakta fayda görülmüştür:

Millî kaynaklarımızda ilk defa Orhun Abidelerinde karşımıza çıkan *Türk* kelimesi, Kök Türklerden bugüne kadar kurulmuş olan *Türk* devletlerinde millî kimliğin adı olmuştur.

18. yüzyıla kadar kurulmuş olan Türk devletlerine bakıldığında, siyaset teorisinin, milliyetten ziyade hanedana dayalı olduğu, Tanrı inancındaki Kök Türklerden Budist Uygurlara ve Müslüman Karahanlı, Osmanlı, Timurlu vb. *Türk* devletlerine kadar *Türklüğün* bir üst siyasal kimlik olarak kabul edildiği görülür.

Kök Türk metinlerinden bu yana milletimizin ve devletimizin adı olarak kullanılan *Türk* kelimesi, Kök Türk, Uygur ve Karahanlı metinlerinde “güç, kuvvet (*EUTS*, *KB*), kudret (*M*); güçlü, kuvvetli (*UÜH*), kudretli (*ETG*); vakit, olgun, yetişmiş, olgunlaşmış (*DLT*)” anlamlarında kullanılmıştır. Eski Oğuz Türkçesi döneminde kelimenin “güzel, civan, köylü, kaba saba adam, Türkistan (*EATS*)” anlamlarını kazanarak anlam alanını genişlettiği görülmektedir.

Klasik Türk edebiyatında da, geniş bir anlam alanına sahip olan *Türk* kelimesi, çok çeşitli tasavvurlarla “sevgili”yi anlatan bir mazmun hâline gel-

miştir. Klasik edebiyat ürünlerinin özelliklerinden biri, gerçekliğin ifadesinde sanatsal söyleyişten yararlanmasıdır. Sanat, gerçeği içine alan ama bizzatı kendini ön plana çıkaran bir yapıya sahiptir. *Türk*’ün özellikleri de, tıpkı bir buzlu camın ardından belli belirsiz seçilen nesneler gibi “sevgili”yi anlatan sanatlı temsillerin arkasından görünmektedir.

Türk mazmununun oluşumunu sağlayan saikleri, Türk milletinin kendine has çeşitli karakter özelliklerinin, tarih sahnesi üzerinde oynadığı sosyal ve siyasî rollerin Arap ve Fars milletleri üzerindeki etkisinde ve bu etkinin edebiyattaki izdüşümlerinde bulabiliriz.

Türklerin Farslarla münasebetleri Araplardan öncedir. İslamiyet’ten önce Pers, Soğd, Tohar vs., İslamiyet’ten sonra Sâsânîlerle yakın temaslarımız olmuştur. -Ne zaman başladığı kesin olarak bilinmese de- Farslarla olan bu münasebetlerin bu kadar eski devirlere uzanması, her iki millette iç içe geçmiş kültür unsurlarının oluş-

masına yol açmıştır. Araplar ise, İslamiyet'ten önce Türklerle yakın temasta bulunamamış, onlar hakkınca Farslar vasıtası ile bilgi sahibi olmuşlardır.

İslam dinine girdikten sonra Türklerin, İslam orduları için Emevilerle başlayan hizmetleri Abbasilerle doruk noktasına ulaşmıştır. Türk komutanları ve Türk hassa birlikleri, İslam ordularının bütün seferlerine katılmış, sonucu belirleyen vurucu güç olarak başlıca rol oynamışlardır. Bunun sonucunda Türkler -bilhassa halife Mutasım zamanında (833-844)- sınırsız imtiyazlara sahip olmuşlardır. Türklerin İslam ordularındaki başarıları, Arap ve Fars toplumlarının gözünde “*cesur, disiplinli, hareketli, çevik, atak, atılgan, gözü pek, dayanıklı, güvenilir, görevine bağlı, güzel görünümlü ve gösterişli*” imajlarına sahip olarak özel ve imtiyazlı bir yer edinmelerini sağlamıştır. (Koca 2009: 124-131)

Bir devlet adamı olmanın yanı sıra bir kültür adamı da olan Nevâyî, sahip olduğu millî bilinç ve aldığı eğitim sayesinde Türkçenin atıl durumda bırakılmasına duyarsız kalmamıştır.

Fars edebiyatında *Türk*'ün fiziki ve karakteristik özellikleri; beyaz, güzel -bu yönleriyle Türk, sevgiliden kinayedir-, çekik ve küçük gözlü, vefasız, savaşçı, yağmacı, fitneci, köle ve esir, asker olmasıdır (Türkler Çağaniyan hükümeti sonlarında ve Gazneli döneminin başında orduda makamlar elde etmişlerdir ve bundan sonra Fars şiirinde sevgili için askerî tabirler yavaş yavaş kullanılmaya başlanmıştır. “ok kirpik, keman kaş, kement saç...”). siyahın, zulmetin, küfrün, çirkinliğin remzi olan Hintlinin karşısında beyazlığın, kırmızılığın, maneviyat, güzellik ve ruhun sembolü olarak Türk bulunur. (Aydın 2012: 27)

Klasik Türk edebiyatı, -muhteva, nazım biçimi, nazım birimi vb. yönlerinden- Fars edebiyatından ilhamla meydana gelen bir edebiyat olduğu için, Fars edebiyatının şekil ve anlam özellikleri, Türk edebiyatının da şekil ve anlam özelliği olur. Bu bağlamda, Fars edebiyatının “sevgili, maşuk, mahbub, canan, güzel” mazmunu aynıyla Türk edebiyatına tevarüs etmiştir.

Türk kelimesinin, dilber, civan, dilsitan; kanlı, zalim, kötü kalpli, kavgacı; usta avcı, at binici ve ok atıcı, cesur; köylü; sarhoş gibi sıfatlarını tespit eden divan şiiri sözlükleri de aynı yönde bilgi vermektedir.

İnceleme:

Ali Şîr Nevâyî’de “Türk”:

Bir devlet adamı olmanın yanı sıra bir kültür adamı da olan Nevâyî, sahip olduğu millî bilinç ve aldığı eğitim sayesinde Türkçenin atıl durumda bırakılmasına duyarsız kalmamıştır. Türk dilini yücelten bir eylem adamı olarak karşımızda duran, onlarca eserini Türk diliyle kaleme alan Nevâyî, bu eserlerin birçoğunda -diğer

klasik edebiyat temsilcileri gibi- Fars edebiyat geleneğinden gelen şekil ve muhteva-ya bağlı kalmıştır. *Türk* mazmunu, Nevâyî gibi millî vasfına mazhar olmuş bir şairin dizelerinin de estetik unsuru olmuştur.

Türk kelimesi Nevâyî’de, öncelikle millî kimliğinin bildirgesi sonra da klasik edebiyatın geleneği dairesinde birçok anlamı da yüklenen bir mazmun olarak kullanılmıştır. Doğu Türk edebiyatının en büyük temsilcisi olarak Nevâyî, bu yönüyle klasik edebiyatın normlarına sadık kalmıştır.

Nevâyî’de *Türk* kavramı, başta Türk milletini ve sevgiliyi ifade etmesinin yanı sıra köle, olgun ve yetkin anlamlarını da yüklenmiştir.

1. ‘Türk Milleti’ Olarak “Türk”

Nevâyî’nin eserlerinde *Türk* kelimesi, isim ve sıfat olarak Türk milletinin adını ve milletle ilişkili çeşitli anlamları ifade etmede çokça kullanılır.

Türk (MK, 105b-1; NM, 195), *Etrāk* (LM, 3598), *Türkçe* (LM, 3596; NM, 437), *Türk tili* (TEH, T700b-1; NM, 2), *Türkî elfâz* (Sİ, 7048), *Türk elfâzı* (M, M782b10; Sİ, 641; LT, 3302, 3545, 3552), *Türkâne* (LT, 3303; LM, 3607), *Türk ili* (MK, 58b-3; LM, 3597; NM, 386), *Türk ulusu* (NM, 1-385), *Türk hükemâsı* (MK, 83a-6), *hakan-ı Türk* (TMA, A728a12; A729a16), *Türk pādşāhı* (TMA, A721b-17), *Türkçe hatt* (M, M794a4), *Türk ekālîmin* (Sİ, 643), *Türk nazmı* (LT, 3500), *Türkî üslûb* (LT, 3560), *Türk şevki* (LM, 3594), *Türk meşâyihı* (NM, 237-238), *Etrak zuafâsı* (MK, 6b-11), *Etrāk-ı fakîr* (LT, 3294) vb. şeklinde yüzlerce defa kullanılmıştır.

Nevâyî, tam bir dilbilimci tavrıyla Türkçeyi savunduğu eseri *Muhâkemetü’l-Lugateyn*’de, Türklerin genel karakteri hakkında şu sözlerle yer verir:

“Andak malûm bolur ki *Türk Sartdın tîz-fehmrak ve bülend-idrâkre ve hilkatı sâfrak ve pâkre mahlûk boluptur.*” (ML, 169)

(Bilindiği üzere, *Türk Sart*’tan daha pratik düşünceli, daha yüksek kavrayışlı ve yarıdılış bakımından daha saf ve temiz yüreklidir.) (ML, 203)

Leylî vü Mecnûn mesnevisinde, eserini özellikle Türkçe yazdığını dile getirdiği bölümde, Türklerin “iyi huylu ve temiz yürekli” olduğu düşüncelerini tekrarlamaktadır:

“Nêçûn ki bu kûn cihânda *etrāk*

Köptür hoş-tab u sâfi-idrāk” (LM, 381)

(Bugün cihanda Türkler çokturlar; iyi huylu, saf, temiz ve anlayışlıdır.)

Yine *Muhâkemetü’l-Lugateyn*’de eserinin hemen başında, Adem’e bütün dillerin öğretildiğini ifade etmekte ve Arapçanın dışında dünyada hükmü geçen üç dil olduğunu söylemektedir. Bu üç dilin kaynağının Nuh’un oğulları Yafes, Sam ve Ham’a dayandırılan Nevâyî, “*Türklerin atası oğul Yâfes’in, kardeşlerinden peygamberlik tacı ile üstün, resullük mansıbı ile seçkin olduğunu*” tarih ehillerini de mesnet göstererek söyler. Türkçenin her bakımdan Farsçadan üstünlüğünü gramatik ayrıntılarıyla uzun

uzadıya anlatan Nevâyî, böylece daha eserinin takdim bölümünde fikirlerine ilahi bir dayanak noktası oluşturmuştur. Bu bakımdan Kaşgarlı ile fikrî olarak büyük benzerlik gösteren Nevâyî'nin, kendi milletini Fars ve Hint milletinden daha üstün bir konuma getirdiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Nevâyî, yukarıdaki ifadelerinde görüldüğü ve eserlerinin tümündeki Türkçeyi yüceltici nitelemelerinden anlaşıldığı üzere diğer milletlerin kültürünü kendi kültürünün yanında aşağı ya da ikincil bir konuma yerleştirmektedir.

Bütünyle tarihî içeriği haiz olan aşağıdaki beyitte Nevâyî, kanaatimizce Timur'u kastetmektedir. Emir Timur, Cengiz'in çocukları Cuci ve Çağatay'ın ülkelerini kısa bir sürede Türk yurdu hâline getirmiş, çok geçmeden bir cihan hükümdarı hâline gelmiştir.

“Nevâyî iyle ulus hanığa irür âşık

Ki Türk kulları Cücidür anıñ u Çağatay” (FK, 574)

(Nevâyî öyle bir ulusun hanına âşıktır ki, [o han] Cüci ve Çağatay ulusunu Türklerin köleleri hâline getirmiştir.)

Sevgili imasını taşımakla birlikte bizzat Türk milletini işaret ettiği beyitleri de vardır.

“İy Nevâyî iyledi lûlî-veşî köñlümnü kayd

Halknı Etrāk esir itti velî bizni cetût” (FK, 90)

(Ey Nevâyî, rakkase gibi olan bir sevgili gönlümü bağladı, zincire vurdu. Sanki halkı Türkler esir etti bizi de Çingeneler.)

“Köñlümdin aldı ol köz ârām u şabr u nakdin

Bir Türk dik ki alğay tārāc ile ganāyim” (FK, 383)

(Bir Türk'ün yağma ile ganimetler alması gibi, sevgilinin gözü de gönlümden rahatı, sabrı, serveti aldı.) Türklerin yağma ettikleri ülkelerden çok fazla ganimet almalarından kinaye ile sevgilinin de onun gönlünü yağmaladığını ifade ediyor.

Türk edebiyatında “Türk” ve “Hindu” birbirinin zıddı anlamlar ifade ederler. Türk güzel yüz, beyazlık, aydınlık ve temizlik; Hindu çirkinlik, karalık, karanlık ve küfrün sembolüdür. Nevâyî Türk ve Hindu kavramlarını bir arada kullanarak tezat sanatının güzel örneklerini vermiştir:

“Dü-rengāne söz sifle-i naḥs dīp

Kılur Türk ü Hindūğa zāhir nifāk”

“Bi-aynıñ anıñ dik ki sıçkay cibin

Ak üzre kara vü kara üzre ak” (FK, 706)

Türk edebiyatında “Türk” ve “Hindu” birbirinin zıddı anlamlar ifade ederler. Türk güzel yüz, beyazlık, aydınlık ve temizlik; Hindu çirkinlik, karalık, karanlık ve küfrün sembolüdür.

Nevâyî'nin beyitlerinin büyük çoğunluğunda Türk, sevgili bahsinde kaş, zülf, gamze, ben ve bilhassa göz ile ilişkilendirilmiştir.

(İki renkli, aldatıcı, uğursuz sözler söyleyerek Türk ve Hindu arasına açıkça nifak sokar. Tıpkı ak üstünde kara, kara üstünde ak görünen sinek pisliği gibi.)

Nevâyî, Türk ulusunun edebî zevk bakımından ona bağlı olduğunu, onun sözüne gönül ve can verdiğini söylemek suretiyle kendisini ve şiirini övmüştür:

"Eger bir kavm ger yüz yoksa miñdür

Muayyen Türk ulusu hōd miniñdür"

"Kōñül birmiş sözümge Türk cān hem

Ni yalğuz Türk beklim Türkmen hem"

(FŞ, 509-510)

2. 'Sevgili' Olarak "Türk"

Klasik edebiyat içinde *Türk* kelimesi muhtelif anlam ilişkileri içinde bulunarak ve hemen daima tevriye, istiare, teşbih vb. sanatlarına başvurularak "sevgili"yi işaret eder.

Nevâyî'de de "Türk sevgili"; yağmacı, ok atıcı, at binici, can alıcı, korkusuz; vefasız, dik başlı, döneke, mest/sarhoş, hırsız, sinsî, atılğan, kaba; güzel, peri gibi, ay yüzlü, güzel kokulu, çekik gözlüdür. Aynı zamanda klasik şiirde sevgilinin güzellik unsurlarından göz, kaş, zülf, ben ve gamzenin yerine kullanılan *Türk*; Güneş, Ay ve Merih gezegeninin de benzetmeliği olmuştur. Nevâyî'nin beyitlerinin büyük çoğunluğunda *Türk*, sevgili bahsinde kaş, zülf, gamze, ben ve bilhassa göz ile ilişkilendirilmiştir.

"Türk'ün sevgili olarak takdiminde en baskın unsur Türk milletinin muharip bir millet olması ve öteden beri bu yönüyle maruf olması dolayısıyla 'savaş' terimleriyle birlikte geçmesidir." (Aydın 2012: 35)

Aşağıdaki beyitler *Türk* sevgilinin çeşitli yönlerden tasavvur ve tasvir edildiğinin resmidir:

Ok atıcı sevgili; gamze:

"Okıdın per çıkarmış min ki ol Türk-i hadeng-efgen

Kayan kim gamzesinin nāvekin çıkmış maña atmış" (BV, 194)

(O ok atan sevgili, gamzesinin oklarını nereye çevirse bana denk geldiğinden bu oklar sayesinde kanat çıkarmış [görünürüm].) Ok atıcı sevgili, gamze ile ilişkilendirilmiştir.

Ok atıcı sevgili; göz:

“Açtın çü zülf ol ikki köz her yan hadeng atmak ni tan
Kim kalmış ikki türk-i Çin Hindü-yı nâ-mâdûd ara” (FK, 25)

(Zülüflerini açtığına o iki gözün her yana ok atmasına şaşırmamak gerekir ki iki Çinli güzel sayısız Hintlinin arasında kalmış.) Türk ile göz, Hintli ile zülf arasında leff ü neşr sanatı yapılarak *Türk* kelimesinin çağrışımları genişletilmiştir.

Can alan sevgili:

“İşiniz cân u dîn almakdur iy muğ deyri etfâli
Eger küffâr-ı Hayber siz ü ger Türk-i Hitâdur siz” (BV, 157)

(Ey ateşgede çocukları, ister Hayber kafirleri olun ister Hıta Türkleri işiniz can ve din almaktır.)

Yağmacı sevgili; zülf:

“Közidin zülf eger tolğandı tan yok
Ki salmış Türk Hindistânğa yağmā” (BV, 28)

(Türklerin Hindistan'ı yağma etmesi gibi, zülfünün gözünün yanından dola-narak inmesi tuhaf değildir.) Bu beyitte yağmacı *Türk* sevgili, zülf ile ilişkilendiril-miştir.

Fırsat kollayan, atılğan sevgili:

“Ol türk-i Hitânın irür andak közi kıymaç
Kim nâzdın olmas demek allıda ki köz aç” (NŞ, 100)

(O Hıta güzelinin gözü o kadar çekik ki bunun nazdan olması mümkün değil [mutlaka sinsiliğinden gözlerini kısmıştır]. Karşısında gözü açık olmak gerekir.)

Hızlı, usta at sürücü; vefasız sevgili:

“Tütüyâyı köz tutar min kim kitürsen ay nesîm
Körseñ ol bed-mihr çâbü-k-türknîñ cevânını” (GS, 454)

(Ey rüzgâr, o vefasız, hızlı at süren sevgilinin koşuşturmasını gördüğünde [çı-kardığı tozlardan] tutıyayı bana getirirsen gözüme [şifa diye sürme olarak] sürece-ğim.)

“Nevâyî istese lûlî-veşî acab irmes
Bu vech ile ki vefâ terki ittîler etrāk” (BV, 256)

(Sevgililerin vefasız olmaları sebebiyle Nevâyî bir rakkaseyi isterse şaşıрма-yın.)

“Boldı îd ol türk-i çâbü-k azm-i meydân kılğusı
Veh ki il bî-hodluğı cânımnı kurbân kılğusı” (GS, 463)

(O hızlı at süren sevgilinin meydana çıkmasıyla bayram oldu. Eyvah ki halk [onu görünce] kendinden geçerek [galeyana gelip] beni kurban edecek.)

Dik başlı, mağrur sevgili:

"Niçe ser-keşlik hırāmî türke bardur bir sözüm

İndürüp başını iy serv-i hırāmānım işit." (FK, 88)

(Dik başlı, salına salına yürüyen sevgiliye bir sözüm var. Ey serv-i hıramanım başını indirip bir dinle.)

Asil, efendi sevgili:

"Nevâyî itti özin eyle Türk Hindûsı

Ki ehl-i Çîn ü Hıtā boldılar aña Hindû" (NŞ, 514)

(Nevâyî, sevgilinin o kadar kulu, kölesi oldu ki Çin ve Hıta ülkesindekiler [bundan etkilenip saygılarından] ona köle oldu.)

Türk tipinde, güzel ve efendi sevgili:

"Abbāsiler ülkesinde kendilerine çeşitli hizmetler emanet edilen, halifelerin sarayında birer gözde mevkisine yükselen Türkler güzellik, zarafet, savaşıklık gibi meziyetlerle Samaniler, Ziyariler, Büveyhiler'in saray ve aristokrasi muhitinde de esir ve gulām olarak büyük bir rağbet bulmuşlardır. Gazneli, Büyük Selçuklu ve Harizmşahlar saray ve aristokrasi muhitinde el üstünde tutulan bu genç ...Türkler, yalnız orduda seçkin bir savaşçı olarak değil, zevk ve eğlence meclislerinde üzerlerine aldıkları sâkilik hizmet ve sıfatıyla da daima aranan çehreler olmuşlardır. Bunlar alımlı endamları, hafifçe çekik ve manalı gözleri, âdetleri icabı uzun saçları ile kendi ülkelerinin güzellerinden farklı ve üstün bir tipte görünüşleriyle Arap ve Fars şairlerine yeni bir güzellik ve sevgili imajı hazırlamışlardır." (Akün 1994: 416-417)

Nevâyî'nin tasvir ettiği güzel, kalın kaşı, çekik gözü ve geniş göz kapağı itibarıyla klasik Türkistan tipini yansıtır. Ayrıca Fars edebiyatındaki sevgili tipinde, mazmunlaşmış "keman ebru" tasvirine karşılık Nevâyî'nin, "türkâne kaş" tasvirine yer vermesi, onun güzel algısında yetiştiği toplumun anlayışını benimsediğine işaret etmektedir.

"Türklerniñ kuludur min ki nigārımınñ irür

Kaşı türkâne kabağı kiñ ü közi kımaç" (FK, 103)

(Güzellerin kölesiyimdir ki sevgilimin kaşı kalın, göz kapağı geniş ve gözü çekiktir.)

Peri gibi sevgili:

"İy Nevâyî bir perî-veş türknñ mecnûnı-min

Yok aceb her kayda rahşın sürse min hîz iyledim" (FK, 421)

(Ey Nevâyî, peri gibi bir güzelin delisiyim. O atını her nereye sürse ve ben de onu takip etsem buna şaşırmayın.)

Mest, sarhoş, kendinden geçmiş; korkusuz sevgili:

"Sarhoş (ser-hoş, mest, bed-mest, nîm-mest) ve sarhoşluk terimleriyle birlikte kullanılmıştır. Aradaki ilgi, muharibin kazanılan bir zaferden sonra bunu içki içerek kutlaması, sarhoş olması ve ardından yağma ve çapula başlamasıdır. Bu kelimelerin çoğunlukla "göz" ile

beraber kullanılması, sevgilinin bakışı (gamze), dolayısıyla gözünün öldürücülüğü, baygın (mest) bakışı ve aşğın gönlünü yağmalayışı sebebiyledir.” (Aydın 2012: 35-36)

“Közin uykuda körgeç öldüm āyā ölme min nitkey

Kişi gül-şende bî-hod körse türk-i mest-i bî-bâkin” (GS, 342)

(Gözünü uykuda görünce öldüm. Nasıl ölmem? Kişi gülşende korkusuz, mest güzeli baygın, kendinden geçmiş olarak görünce [başka] ne yapar?)

Mest sevgili; ben:

“Türk-i mestî dur közüñ uykuda köz küncide hâl

Oğrı kim kılmiş kemîn yanında koyğan ya üçün” (GS, 369)

(Uyku sırasında gözün, sarhoş bir sevgili, gözünün kenarındaki ben ise yanına yay koyup pusuya yatmış bir hırsızdır.) Bu beyitte sarhoş sevgilinin gözünün köşesindeki ben, yanında ok ile pusuya yatmış bir Türk olarak tasavvur edilmiştir.

“Sigritip çıktı yana meydân sarı ol türk-i mest

Tā yana kaysı köñül mülkige kılğay türk-tāz” (GS, 182)

(O sarhoş sevgili, yine seğırtip meydana çıktı. Yine kim bilir hangi gönül ülkelerini yağmalayacak.)

Türk kelimesinin Farsçada pek çok tamlamaya girdiği ve farklı anlamlar kazandığı çeşitli Farsça sözlüklerde şahitleriyle göstermiştir.

Türk-tāz, Türk-i Çîn, Türk-i encüm Nevâyî'nin lügatine girenlerin arasındadır.

Türk-tāz:

Türk-tāz, gerçek; “yağma, talan; hızlıca koşturma, birdenbire gelme” anlamıyla kullanıldığı gibi, mecazen de; Türk milletinin ve sevgilinin bir özelliği olarak da Nevâyî'nin şiirlerinde karşımıza çıkmaktadır.

“İlge aytur zehre yok veh yoksa kay bir türk-tāz

Eylediñ kim yüz köñül mülkini vîrān kılmañ” (GS, 272)

([O sevgili] halka, yiğitlik yapmak yok diyor. Eğer yoksa hangi bir yağmada yüz gönül mülkünü viran etmedin?)

“Hakikat sarı türk-tāz eylegey

Cihān şuğludın bî-niyāz eylegey” (GS, 514)

(Hakikate doğru koşacak, dünya işlerine istek duymayacak.)

“Yitürgeç gam yiliniñ türk-tāzı

Öçüp ting meşal u şem-ı tarāzî” (FŞ, 412)

(Gam yelinin talanı gelince hoşnutluk meşalesi ve mumu aynı anda söndü.)

“Ger Nevâyî köñli mülki bolsa vîrān ayb imes

Türk-tāz-ı ışk ol kişverni yağma iylemiş” (FK, 242)

(Eğer Nevâyî'nin gönül ülkesi viran olmuşsa bu ayıp değildir. [Çünkü] aşk yağmacısı o ülkeyi yağmalamış.)

Fars edebiyatında Türk'ün Merih gezegenine benzetilmesi ise Merih'in "savaşçılık" özelliği yüzündendir. Eski kozmogonide "neşe, yiğitlik, kızgınlık, şefkat, kuvvet, savaş, hıyanet, gazap" gibi özellikler bu gezegenle ilgilidir. Merih, feleğin başkomutanıdır. Elinde bir kılıç veya hançer ile tasvir edilir.

Nevâî'de *Türk*, -klasik edebiyatta olduğu gibi- muhtelif tamlamalar içinde sevgilinin teşbih edildiği Güneş, Ay ve Merih gezegenini karşılamak üzere kullanılmıştır.

Türk-i Çîn: Güneş

"Kayu zerrîn gazâle Türk-i Çîn di

Kara tofrakka kirgen meh-cebîn di" (FŞ, 90)

(Hangi altın renkli geyik? [Altın renkli geyik değil] güneş demeli, [hatta] kara toprağın altından [bile ışık saçan] ay alınlı demeli.)

Türk-i felek/Türk-i encüm: Merih gezegeni; Ay

"Fars edebiyatında Türk'ün Merih gezegenine benzetilmesi ise Merih'in "savaşçılık" özelliği yüzündendir. Eski kozmogonide "neşe, yiğitlik, kızgınlık, şefkat, kuvvet, savaş, hıyanet, gazap" gibi özellikler bu gezegenle ilgilidir. Merih, feleğin başkomutanıdır. Elinde bir kılıç veya hançer ile tasvir edilir. Burçlar içinde yıldızı Merih olanlar kuvvetli, öfkeli, sert ve cüretkâr olurlarmış. Bütün bu özellikler İran şairlerinin tanımladığı Türk'e uygun bulunduğundan Türk kavramı, Merih gezegeniyle birlikte düşünülmüştür." (Aydın 2012: 31)

Nevâî de esasen Merih gezegenini ifade eden "Türk-i felek, Türk-i encüm" tamlamalarıyla "sevgili"yi, söz konusu gezegenin savaşçı hüviyeti-

nin uzantısı olan "hız, kuvvet, at binicilik" yönleriyle tasavvur etmiştir.

"İkermes kök hişârı devriğa türk-i felek körgeç

İvürmek eşhebin bir hışt üze çâbü-k-süvârımdın" (GS, 380)

(Gökyüzü Merih gezegenini [hızla dönen, çevik ve iyi at süren sevgiliyi] görünce dönmek istemez, hızlı at süren sevgilimden [utanarak] atını bir kerpiç üzerine çeker.)

"Diben Türk-i felek atkanda zihler

Tevehhüm târîdın açıp girihler" (FŞ, 137)

(Merih gezegeni yay kirişini çektiğinde vehim ipinin düğümlerini çözdü.)

Takip eden beyitte de *Türk* Merih'in savaş alanındaki harekâtı tasvir olunmuştur:

"Kılıcı darbesi allında her merz

Şikâf andak ki sudın yir ara derz" (FŞ, 137)

(Kılıcının darbesinin karşısında her yer öyle yarılmış ki yerküre üzerinde [yarıkların arası su dolarak] derzler oluşmuş.)

Türk-i encümğa didim hüsn içre sin yâ ol füzûn

Didi kim bolğay aña yüz bende Çerkes min kibi"

(NŞ, 621)

(Merih'e, 'güzellikte sen mi önde gelirsın, o mu gelir?' dedim. Dedi ki: Ona benim gibi yüz Çerkez köle olsun.)

Leylî vü Mecnûn mesnevisinde, gece olduğunu anlatmak üzere tertiplelediği beytinde, sevgili ile herhangi bir anlam ilişkisi kurulmaksızın "Ay" anlamında kullanılmıştır. Farsça kaynaklarda Merih gezegenini karşılayan "Türk-i encüm" tamlamasının Nevâyî şiirinde "Ay" manasında kullanılması -ihtiyat payı bırakılmakla beraber- şairin tasarrufu olduğu söylenebilir.

"Kök mezraı içre bî- tevehhüm

Ak üyini tiktı türk-i encüm" (LM, 221)

(Ay, rahatlıkla ak evini gök tarlalarına dikti.)

Türk Boy Adlarında Sevgili:

Klasik edebiyatta, "sevgili"yi ifade etmek üzere *Türk* kelimesi kullanıldığı gibi, çeşitli Türk boylarının adları da kullanılır. *Akar, Arlat, Barlas, Bilgüt, Erlat, Kıpçak, Kıyat, Koñrat, Meleş, Özbek, Sulduz, Tarhan ve Türkmen*, Nevâyî'nin sevgili temsillerinde Türk'ün yanı sıra kullandığı Türk boy adlarıdır.

Bu cümleden olarak *Türkmen*, sevgili anlamını karşıladığı gibi kaba, görgüsüz, cahil anlamlarında da kullanılmıştır. Tarih ve edebiyatta *Türkmen* etnik adının *Türk*'ten ayrı bir anlam kazanmasına ve olumsuz sıfatlarla birlikte anılmasına, Timurluların ve Osmanlıların Türkmen aşiret ve devletleri (Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî) ile mücadelelerinin, Timurlu ve Osmanlı'nın yerleşik kültüre geçmesine karşılık Türkmenlerin göçebe kültürü sürdürmelerinin sebep olduğu düşünülebilir.

Ahmet Vefik Paşa, hicri 400 tarihlerinde İslam olan Türklerin mümtazlarına Selçuk, umumuna Türkmen, şehirli olmayanlarına Türk ve Oğuz isminin kaldığını,

Tarih ve edebiyatta Türkmen etnik adının Türk'ten ayrı bir anlam kazanmasına ve olumsuz sıfatlarla birlikte anılmasına, Timurluların ve Osmanlıların Türkmen aşiret ve devletleri (Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî) ile mücadelelerinin, Timurlu ve Osmanlı'nın yerleşik kültüre geçmesine karşılık Türkmenlerin göçebe kültürü sürdürmelerinin sebep olduğu düşünülebilir.

gitgide “Türk” tabirinin kaba ve köylü, “Oğuz” tabirinin de sade ve safdil manasına sarf edildiğini Lehçe-i Osmanî’inde kaydeder. (Levend 1980: 594)

Aşağıdaki beyitte *Türk* ve *Türkmen* etnonimleri sevgiliyi karşılamada birbirinin alternatifini olarak sunulmuş, hatta *Türkmen Türk’e* üstün tutulmuştur.

“Nevâyî Türklernin terki tutsa ayb kılman kim

Aña bir Türkmen-i meh-veş gamı muhkem dolaşıptur” (BV, 116)

(Nevâyî, güzelleri terk etse ayıplamayın. Onu iyiden iyiye ay gibi bir güzelin gamı sarmıştır.)

“Nevâiyî irür ol şüh-ı Türkmen bes tünd

Nevâ tiler isen andın yügürme ardıça çoh” (NŞ, 111)

(Ey Nevâyî, o Türkmen güzeli çok kaba. Ondan karşılık dileyerek ardından pek yürüme.)

Aşağıdaki beyitten de “canan”ın ait olduğu Türk boylarında, âşık nezdinde hangilerinin tercih sebebi olacağı ya da hangilerinin birbirine muadil sayılacağı hakkında fikir sahibi olmak mümkündür.

“Ay Nevâyî neyley il Tarhan bile Barlas’ını

Kim birür könlümge hâlâ mâliş ol şüh-ı Meleş” (GS, 217)

(Ey Nevâyî, gönlüme hâlâ o Meleş güzeli ferahlık verirken elin Tarhan ile Barlas’ını ne yapayım.)

“Samenler hüsnidin maksûd yâr imiş Nevâyîğa

Eger Barlas eger Tarhan eger Erlat eger Sulduz” (BV, 162)

(Nevâyî için putların güzelliğinden maksat yar imiş. Barlas, Tarhan, Erlat ya da Sulduz olması fark etmez.)

Nevâyî, aşağıdaki beyitlerde Kıpçak, Akar, Konrat ve Kıyat boylarına letafet ve asalet atfetmiştir.

“Ey Nevâyî manğa bes ol sanem-i lûlî-veş

Bigge kıpçak u Akar şehğa Kıyat u Bilgüt” (NŞ, 71)

(Ey Nevâyî, bana rakkase gibi [alçak mertebede] bir güzel yeterlidir. Beye Kıpçak ve Akar, şaha Kıyat ve Bilgüt [gibi asil güzeller uygun düşer].)

“Min tilep hüsn velî şâh sorup asl u neseb

Maña lûlî bile Hindü aña konrat u kıyat” (NŞ, 73)

(Ben, güzellik diliyorum, şah ise soy ve sop istiyor. Bana, rakkase ve Hindu [gibi alçak mertebede], şaha, Konrat ya da Kıyat [soyundan asil sevgili uygundur].)

“Eger hüsn olsa kâtil zâr ni derviş ü ni sultân

Vü ger ısk olsa kâmil yâr ni Hindü ni Özbek” (NŞ, 322)

(Güzellik katil olduğunda derviş de sultan da inler [katle uğrar] ve aşk hasıl olduğunda sevgili Hindu da olsa Özbek de olsa fark etmez.)

Aşağıdaki beyitte, Konrat ve Kıyat etnik adları, -Türk adında olduğu gibi- “savaşçı” kimliğin eserinden kaynaklı olması muhtemel bir korku ile resmedilmiştir:

“Çün Nevâyî cāmîğa âfet irür lûlî-veşî
Sağınur gül-i beyābān körse Konrat u Kıyat”
(BV, 56)

(Rakkase gibi bir güzelden Nevâyî'nin canına afet eriştiği gibi, *Konrat* ve *Kıyat* [boyundan birilerini] gördüğünde ise gulyabani [gördüğünü] zanneder.)

Tatar ise, edebiyatta genellikle sevgilinin güzel kokusunu anlatmak üzere başvurulan bir etnonimdir. Nevâyî de *Tatar* adını aynıyla anlamlandırmıştır:

“Dime yüz kim Hutun gül-zâridur bu
Dime hat nâfe-i Tataridür bu” (BV, 380)

([Sevgilinin] yüzü için Hoten gülzarı deme, hatı için de *Tatar* nefesi deme.)

“Hattıdın boldı hacîl sünbül bile müşg-i Tatar
Kâmetiğa serv ile şimşâdın yüz katla âr” (BV, 471)

(Sünbül ve *Tatar* miski [sevgilinin] hattının güzelliğinden utandı. Servi ve şimşad ise boyunun uzunluğundan dolayı bunun yüz katı utanç içindedir.)

Klasik Türk edebiyatında kelimelerin -çeşitli sanatlara başvurarak- çok anlamlı kullanımlarıyla anlam alanlarının ve çağrışımlarının genişletildiği bilinmektedir. Türk de muhtelif sebeplerle olumsuz ve nahoş sıfatlarla beraber zikredilmiştir.

3. ‘Kaba, Kalın, İri’ Olarak ve ‘Köle’ Sıfatıyla “Türk”

Klasik Türk edebiyatında kelimelerin -çeşitli sanatlara başvurarak- çok anlamlı kullanımlarıyla anlam alanlarının ve çağrışımlarının genişletildiği bilinmektedir. *Türk* de muhtelif sebeplerle olumsuz ve nahoş sıfatlarla beraber zikredilmiştir.

Araştırmacıların, olumsuz anlamların çıkış noktasının Fars ve Arap edebiyatı olduğu ve aynı anlamların Türk edebiyatına intikâl ettiği fikrinde birleştiklerini görür. (Köprülü 1943: 455, Köprülü 1990: 84, Danişmend 1935: 2, Karaismailoğlu 2007: 269-280, Aydın 2012: 27-33).

13. asırdan itibaren oluşmaya başlayan klasik edebiyatımızda İstanbul’un fethine kadar yazılan tarihlerde olumsuz anlamlara rastlanmadığı hâlde 15. asırdan sonra Doğu Türkleri, 16. asırdan başlayarak da Batı Türkleri arasında *Türk* kelimesi “kaba, köylü, cahil, medeniyetsiz” anlamlarında kullanılmıştır. (Develi 2009: 15)

Şark kültüründen intikâlin yanı sıra İslamiyeti kabul eden Türklerin kısa bir zaman sonra kavmiyet esasından çok dinî esası ön plana alarak kendilerini “Müslüman”, kadim Türk inancı olan Şamanizme inanan soydaşlarını *Türk* olarak adlandırmaları; yönetici kesimin her türlü düzeydeki kimliğin üstünde elit ve dominant bir kimlik oluşturması; halkın etnik hüviyeti ile adlandırılıyor olması, bunun sonucun-

da da elit yönetimin yanında “taşralı, cahil, köylü, kaba” niteliklerinde *Türk* algısının ortaya çıkması; İslamiyetten sonra Türk dünyasında, eğitim ve kültür hayatında Arap ve özellikle de Fars kültürünün dünya görüşünün etkisi altında kalınması; yerleşik hayata geçmiş olan muhtelif kavimlerin göçebe Türklerle karşılaştığında Türkleri “kaba saba, köylü, cahil, medeniyetsiz” addetmeleri 19. yüzyıla, milliyetçilik fikrinin teşekkülüne kadar *Türk* kelimesinin olumsuz ve pejoratif anlamlarda kullanılmasının sebeplerini oluşturmuştur. (Develi 2009: 11-16, Aydın 2012: 39- 48, Köprülü 1990: 85-88) Denilebilir ki, dünya üzerinde millî anlayışın teşekkülüne kadar *Türklük*, adeta Selçuklu, Osmanlı, Timurlu, Babürlü gibi hanedan adı ile anılan *Türk* devletleri adına tekâmül etmiştir.

Milliyetperverliği Türk dilinde tecelli etmiş olan büyük şair Ali Şîr Nevâyî de, *Türk* kelimesini -sayılı da olsa- olumsuz anlamda kullanmıştır:

Türkane: Kaba, zarif olmayan; iri, büyük (kadeh için); kalın (kaş için)

“Türkane” kelimesi, *Mecâlisü’n-Nefâis*’te şairlerin üslupları tanımlanırken kullanılan “acemice, kabaca, kalınca” gibi olumsuz anlamlar yüklenmiş bir terim olarak görülmektedir. (Çetindağ 2003: 99). Nevâyî, “türkane” kelimesini terim anlamıyla üç yerde kullanmıştır:

Mevlana Latîfî bahsinde Nevâyî, şairin bir beytine yer verir ve üslubunu değerlendirir: “*Egerçi türkânedür, kâyiliniñ şüh-tablığı malûm bolur.*” (MN-I, 69)

(Her ne kadar kaba bir şekilde ifade edilmiş olsa da söyleyenin şen mizacını yansıtmaktadır.)

Ebû Bekr Mirza’nın tuyuğu için şu sözleri söyler:

“*Egerçi bazı elfâzı türkânerakdur, ammâ tecnîsini yahşı tapıptur.*” (MN-I, 193)

“*Her ne kadar bazı sözleri zarif değilse de tecnisini güzel düşürmüştür.*” (MN-II, 515)

Sultan İskender-i Şirâzî bahsinde, sultan şairin bir tuyuğuna yer verir ve Ebû Bekr Mirza’nın tuyuğu ile karşılaştırır:

“*Burunkı tuyukdın bu türkânerakdur.*” (MN-I, 193)

“*Önceki tuyuğdan daha az zariftir.*” (MN-II, 515)

“Türkane” kelimesinin aşağıdaki kullanımları tam olarak olumsuzluk ifade etmemekle birlikte kelimenin “kaba, zarif olmayan” anlamından türemiş anlamlar olduğu belirgindir.

Eski Türk kültüründe “ayak~ayağ”, çok çeşitli protokollerde kullanılan, devlet törenlerinden, düğün, toy şöenleri, and içme, ölüm, yuğ ve yakarış gibi merasimlere kadar hayatın her alanında yer alan, beraberinde birçok geleneğin ifadesi olan bir çeşit kadehin adıdır.

Aşağıdaki beyitte şair Türk kültüründe cari olan *dokuzlama* geleneğini hatırlatırken şarap meclisinde bulunması gereken Türk kadehinin izini sürmektedir. Çanak biçiminde, büyük hacimli ve kaba görünüşlü olması dolayısıyla şair tarafından diğerlerine tercih edilen Türk kadehi, gamın da büyüklüğünü ifade etmesi bakımından önemli bir ölçü aracıdır:

“Ğam ğıdāsı arasında kanı Türkâne ayağ
Töre âyîni bile tamsa tokuz aksa otuz” (GS, 185)

(Gam gıdası arasında [hüzünlü mecliste] büyük [kaba, iri] kadeh hani? Töre gereği olarak [bir damla] damlasa dokuz kadeh, [bir kadeh] aksa otuz kadeh içelim.)

“Türkane” kelimesi aşağıdaki beyitte, sevgilinin güzellik unsurlarından olan “kaş”ın sıfatı olarak “kalın” anlamında kullanılmıştır.

“Türklerniñ kulıdur min ki nigārımınñ iriür
Kaşı türkâne kabağı kiñ ü közi kımaç” (FK, 103)

(Güzellerin kölesiyimdir ki sevgilimin kaşı kalın, göz kapağı geniş ve gözü çekiktir.)

Köle (sıfatıyla) “Türk”:

Nevâyî, yine *Mecâlisü’n-Nefâ’is*’te Sultan Hüseyin Baykara’ya ayırdığı sekizinci mecliste, Baykara hakkında yazılan bir *Neseb-nâme*’nin değerinden söz ederken *Türk* kelimesini “köle” benzetmesiyle olumsuz anlamda kullanmıştır:

“Nesebi bâbıda feşâhat-şîâr bahşılar Neseb-nâme’î bitipdürler kim her şafhası Mânî kâr-gâhın hacı iter. Ve hasebi şerhide belâgat-disâr münşîler târîhî tertîb birüpdürler kim her varakı Çin nigeristânın münfâil eyler. Her kişi ol neseb-nâme’ga baksa, bilgey kim hâkân u rây aña bir türk ve bir hindü bendedür. Ve her kim ol târîhni mutâlaa kılsa, anlağay kim Cemşîd ü İskender anıñ hem bilgenleridin ve hem kılğanlaridin şermendedür.” (MN-I, 203)

“Nesebi bâbında fesahat sahibi bahşılar (kâtipler) bir neseb-nâme yazmışlardır ki her sahifesi Mânî’nin işlerini utandırır. Hasebi şerhinde belâgat ustaları inşacılar bir tarih tertip etmişlerdir ki her yaprağı Çin puthanesini (nakışhanesini) gücendirir. O Neseb-nâme’ye bakan kimse, hakan ve râyın (racanın) ona bir türk ve hintli gibi köle olduğunu bilir (anlar). Ve bu tarihi inceleyen kimse, Cemşîd ve İskender’in onun bildiklerinden ve yaptıklarından mahcup olduğunu anlar.” (MN-II, 526)

Kanaatimizce Nevâyî’nin bu sözü bir olumsuzlama değil, yukarıda belirtilen sebeplere bağlı olarak ortaya çıkmış olumsuz bir anlamın tekrarından ibarettir. Çünkü ömrünü hükümdarına, devletine, milletine adayan Nevâyî için *Türk* ve *Türklük*, son derece değer ve önem verdiği mefhumlardandı. Gerek siyasi gerek kültürel alandaki icraatları da düşüncemizi haklı çıkaracak derecede mühim ve hayatidir.

Sonuç

Nevâyî’nin taranan eserlerinde, *Türk* kelimesinin kazandığı anlamların dört ana grup oluşturduğu tespit edilmiştir: 1. Türk milleti. 2. Sevgili. 3. Kaba, zarif olmayan. 4. Köle. Nevâyî’de *Türk* kavramı yirmi üç ayrı kelimeye görülmüştür: 1. Türk (Türk milleti). 2. Etrak. 3. Türk (sevgili). 4. Türk-tâz (yağma, çapul; birden bire gelme, seğirtme). 5. Türk-i Çin (sevgili; Güneş). 6. Türk-i felek (sevgili; Merih gezegeni) 7. Türk-i encüm (Ay; Merih gezegeni) 8. Türk-i Hıta. 9. Akar. 10. Arlat. 11. Barlas. 12. Bilgüt. 13. Erlat. 14. Kıpçak. 15. Kıyat. 16. Koñrat. 17. Meleş. 18. Özbek.

Türk kelimesinin “millî kimlik” bağlamında sıklıkla kullanılması, Nevâyî’yi kendi millî kimliğinin şuurunda olan ve ona sahip çıkan bir edip ve düşünce adamı olarak Türk kültür tarihindeki yerini belirleyen ayrıcalıklarından biridir.

19. Sulduz. 20. Tarhan. 21. Türkmen. 22. Türkî. 23. Türkane.

Nevâyî’nin eserlerinde *Türk* kelimesi, “etnik kimliğin adı” olarak isim ve sıfat görevleriyle yüzlerce defa yer almıştır. Etnik ad olarak *Türk*, sadece mensur eserlerinin değil, manzum eserlerinin de bir ögesi olmuştur. Bu anlamdaki kullanımları, *Türk* kelimesinin diğer anlamlarıyla kıyas kabul etmeyecek derecede fazladır.

Türk kelimesinin “millî kimlik” bağlamında sıklıkla kullanılması, Nevâyî’yi kendi millî kimliğinin şuurunda olan ve ona sahip çıkan bir edip ve düşünce adamı olarak Türk kültür tarihindeki yerini belirleyen ayrıcalıklarından biridir.

Nevâyî’de “*Türk sevgili*”; ok atıcı, can alan, yağmacı, talan eden, fırsat kollayan, atılgan, korkusuz, hızlı, çevik, usta at sürücü, vefasız, kaba, nezaketsiz, dik başlı, mağrur, asil, efendi, güzel, göz kapığı geniş, kalın kaşlı, çekik gözlü, peri gibi, mest, sarhoş, kendinden geçmiş sıfatlarıyla tasavvur edilmiştir. Bu tasavvurlar, Türk kültürünün ve yaşam

biçiminin sanatlı temsiller vasıtasıyla edebiyata yansımış şekilleridir.

Nevâyî şiirinin sevgili mefhumunda *Türk*, klasik edebiyatın güzeline güzelik unsurlarından olan kaş, zülf, gamze, ben ve bilhassa göz ile ilişkilendirilmiştir.

Fars ve Türk edebiyatında “Merih gezegeni” anlamıyla kaydı geçen, “Türk-i encüm” tamlamasının Nevâyî şiirinde “Ay” manasında kullanılmasının, konu ile ilgili çalışmalarda karşılaşmamış olmamız nedeniyle -ihtiyat payı bırakmakla beraber- şairin tasarrufu olduğu söylenebilir.

Nevâyî’nin şiirlerinde “sevgili”nin takdiminde kullanılan Türk boy adları: *Akar, Arlat, Barlas, Bilgüt, Erlat, kıpçak, kıyat, koñrat, Meleş, Özbek, Sulduz, Tarhan* ve *Türkmen*’dir.

Nevâyî’de *Türk* kelimesinin, bu kelimenin oluşturduğu tamlamaların ve *Türk* boy ve kabile adlarının “sevgili” mefhumuna karşılık gelen kullanımları, onun Türkçeyi edebî dil hâline getirme ve Farsçaya üstünlük sağlama çabalarında, Arap ve Fars kültürüyle yoğrulmuş bir edebi geleneği örnek alarak yükselen klasik Türk edebiyatı geleneğine bağlı kaldığını göstermektedir.

Nevâyî, *Türk* kelimesini “köle” gibi pejoratif kabul edilen bir anlamla *Mecâlisü’n-Nefâis* adlı eserinde bir kez kullanmıştır. Şairin mensubu olduğu Türk devletinin “öz sözü” diye yüceltiği Türk diliyle, üstelik *Türk* hükümdarını överken “köle” benzetmesiyle zikrettiği bu kelimeyi kullanmasındaki maksat, *Türkü* bilcümle olum-

suzlama fikri olamaz. Kanaatimizce bu tasarruf, *Türk* kelimesinin anlam genişlemesi sonucunda ortaya çıkan bir anlamını tekrar etme temayülünden kaynaklanmıştır.

Nevâyî “türkane” kelimesini, *Mecâlisü’n-Nefâyis*’te şairlerin üsluplarını değerlendirmede “kaba ve zarif olmayan söyleyiş” anlamında isim görevinde ve terim olarak kullanmıştır. Aynı kelime, *Garâibü’s-Sıgar*’da “kaba, iri, büyük”, *Fevâйдü’l-Kiber*’de sevgilinin güzellik unsurlarından olan “kaş” için “kalın” anlamlarında sıfat olarak kullanılmıştır.

Dil milliyetçiliği tarafını her fırsatta öncelemiş bir devlet adamı olan Nevâyî’nin, *Türk* kelimesini olumsuz anlamda kullanması, Türk yönetim geleneğinde hükümdarın ve hanedanın “özel vasıflar atfedilerek” kutsallaştırılması olarak tarif edebileceğimiz *Tanrı kutu* anlayışının, zaman zaman millî kimliğin önüne geçebileceğinin göstergesidir.

Çağatay Türkçesinin en büyük temsilcisi Ali Şîr Nevâyî’nin -Sekkâkî, Lutfî gibi diğer Çağatay şairleri de dâhil olmak üzere-, *Türk* kelimesini -Osmanlı şiirinde olduğu gibi- “sevgili” yerine kullanması, Çağatay ve Osmanlı edebiyatının aynı kültür etkileriyle oluştuğunun, aralarındaki farkın sadece birtakım lehçe ayrıntıları ve coğrafya ayrılıkları olduğunun bir başka kanıtıdır.

KISALTMALAR:

- GS Garâibü’s-Sıgar
- NŞ Nevâdirü’ş-Şebâb
- BV Bedâiyü’l-Vasat
- FK Fevâйдü’l-Kiber
- Sİ Sedd-i İskenderî
- LM Leylî vü Mecnûn
- FŞ Ferhâd ü Şîrîn
- MN Mecâlisü’n-Nefâyis
- NM Nesâyimü’l-Mahabbe
- ME Mîzânü’l-Evzân
- ML Muhâkemetü’l-Lugateyn
- NM Nazmu’l-Cevâhir
- MK Mahbûbü’l-Kulûb
- SM Sirâcü’l-Müslimîn
- TEH Târîh-i Enbiyâ vü Hükemâ
- TMA Târîh-i Mülûk-i Acem
- M Münşeât
- HPM Hâlât-ı Pehlevan Muhammed
- HSHE Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Erdeşir
- ETG Eski Türkçenin Grameri
- EUTS Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

DLT Divanü Lûgat-it-Türk
 KB Kutadgu Bilig
 M Maytrnsimit
 UÜH Uyğurca Üç Hikaye
 EATS Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü

Kaynaklar

- ABİK, Ayşehan Deniz (1993), *Alî Şîr Nevâyî, Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târih-i Mülûk-i Acem, ünşeat (Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük)*, Ankara Ü. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- AKA, İsmail (2000), *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK Yayınları.
- AKBIYIK, Hayrunnisa A. (2004), "Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları", *Bilig*, Yaz / S. 30, s. 151-171.
- AKÜN, Ömer Faruk (1994), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, "Divân Edebiyatı Maddesi"*, İstanbul, c. 9, s. 389-427.
- ALPAY-TEKİN, Gönül (1994), *Alî Şîr Nevâyî, Ferhâd ü Şîrîn*, Ankara: TDK Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig (III İndeks)*, İstanbul: TKAE Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2010), *Sözüm Türkçe Üstüne*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ARSLAN EROL, Hülya (2008), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, Aysu (1997), *Rabgûzî, Kısasü'l-Enbiyâ II, Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATALAY, Besim (1986), *Mahmud el-Kaşgarî, Divanü Lûgati't-Türk Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- BESİM, Mahmud el-Kaşgarî (1986), *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi I*, Ankara: TDK Yayınları.
- AYDIN, Şadi (2012), *Türk- Klasik Fars Şiirinde Sevgili*, Ankara: Anekdote Yayınları.
- BARUTÇU ÖZÖNDER (1996), F. Sema, *Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemeti'l Lugateyn*, Ankara: TDK Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1948), "Çağatay Türkçesi ve Nevâî", *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul, c. II, sayı. 3-4.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- CANPOLAT, Mustafa (1995), *Alî Şîr Nevâyî, Lisânü't-Tayr*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇELİK, Ülkü (1996), *Alî Şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnûn*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇETİNDİAĞ, Yusuf (2003), "Mecâlisü'n-Nefâis'te Şiir ve Şair Eleştirisi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 9, İstanbul, s. 79-114.
- DEHHODA, Ali Ekber, *Logat-name*, <http://www.loghatnameh.com/>. Html. Erişim Tarihi: 23.05.2013.
- DEVELİ, Hayati (2009), *Osmanlı'nın Dili*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- DEVELİOĞLU, Ferit (1999), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- DURGUT, Hüseyin (1995), *Şeyh Süleymân Efendi Lûgati*, Trakya Ü. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Doktora Tezi), Edirne,
- EKREM, Erkin (2006), "Gök-Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış", *Türkiyat Araştırmaları*, s. 5-24.
- ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uyğur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Alî Şîr Nevâyî* (2001), *Mecâlisü'n-Nefâis I*, Ankara:TDK Yayınları.

- Alî Şîr Nevâyî (2001), *Mecâlisü'n-Nefâ'is II*, Ankara:TDK Yayınları.
- Alî Şîr Nevâyî (1993), *Mizânü'l-Evzân*, Ankara:TDK Yayınları.,
- Alî Şîr Nevâyî (1996), *Nesâyîmü'l- Mahabbe Min Şemâyîmî'l-Fütüvve*, Ankara:TDK Yayınları.
- Alî Şîr Nevâyî (1999), *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, Ankara:TDK Yayınları.
- ERCİLASON, Ahmet Bican, hzl. ARIKOĞLU, Ekrem (2007), "*Dilimizin Adı*", *Makaleler*, Ankara: Akçağ Yayınları. 15-39.
- ERCİLASON, Ahmet Bican (2010), *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERÖZ, Mehmet (1987), *Atatürk Milliyetçilik Doğu Anadolu*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- GABAİN, A.Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları. ve MÜLLER, F.W.K. (1946), *Uygurca Üç Hikaye*, çev. S. Himran, İstanbul: TDK Yayınları.
- KAÇALIN, Mustafa S (2011), *Niyâzi, Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara: TDK Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1966), "*Ali Şîr Nevâî Devri Tarihine Bir Bakış*", *Doğu Türkistan Göçmenler Derneği Neşriyatı* No. 2, İstanbul: Fakülteler Matbaası, s. 19-26.
- KALKIŞIM, Muhsin, "*Klasik Türk Şiirinde 'Türk' Kavramı*", *Millî Folklor*, cilt:7, sayı: 50, Yaz 2001. s. 58-69.
- KANAR, Mehmet (2011), *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2008), "*Türkçe ve Komşu Diller*", *Dil Tarih ve İnsan*, Kitabevi, İstanbul, *Lutfi Divanı (Giriş- Metin- Dizin- Tıpkıbasım)* Ankara: TDK Yayınları, 1997.
- KARAÖRS, Metin (2006), *Ali Şîr Nevâyî, Nevâdirü's-Şebâb* Ankara: TDK Yayınları.
- "*Âşık Paşa ve Ali Şîr Nevâyî'de Türkçe Sevgisi ve Türkçenin Gücü*", *Türk Dünyası Araştırmaları Sayı:190*, İstanbul, 2011, s.39-60.
- KAYA, Önal (1996), *Alî Şîr Nevâyî, Fevâ'idü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yayınları.
- KOCA, Salim, "*İslam Medeniyeti Çerçevesinde Türk İmajı*", *Gazi Türkiyat Dergisi*, Bahar, Ankara, 2010, s. 119-153.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F. (1990), "*Eski Devirlerde 'Türk'ü Nasıl Telakkî Ederlerdi?*", *Köprülü'den Seçmeler*, İstanbul: MEB Yayınları, s. 85-88.
- KURNAZ, Cemal (2009), *Ahmet Talât Onay, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, İstanbul: H. Yayınları.
- Divan Edebiyatı ve Türk Kimliği*, Ankara: Kurgan Edebiyat, 2011.
- KUSHNER, David (1979), *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul: Kervan Yayınları.
- KUT, Günay (2003), *Ali Şîr Nevâyî, Garâ'ibü's-Sıgar*, Ankara: TDK Yayınları.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994), *Bâkî Dîvânı*, Ankara: TDK Yayınları.
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1980), *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- LUGAL, Necati (1977), *Devletşah, Devletşah Tezkiresi I-II-III-IV*, İstanbul: Kervan Yayınları.
- McCants, William F. (2012), *Kültür Mitleri*, çev. Merve Tabur, İthaki, İstanbul.
- ONAY, Ahmet Talât (2009), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, hzl. Prof. Dr. Cemâl Kurnaz, İstanbul: H Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (2001), *Tarihin Sınırlarına Yolculuk*, İstanbul: Ufuk Yayınları, hzl. Mustafa Armağan.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı (1993), *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Ankara: Hacettepe Ü., Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Doktora Tezi).
- ÖZDARENDELİ, Nursel (2001), *Ali Şîr Nevâyî, İlk Dîvân (İnceleme-Metin-Dizin)*, Edirne: Trakya Ü. Sos. Bil.

Enst. (Basılmamış Doktora Tezi).

PALA, İskender (2003), *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: LM Yayınları.

SERTKAYA, Osman Fikri (1995), *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II Maytrisimit*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

TÖREN, Hatice (2001), *Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî*, Ankara: TDK Yayınları.

TÜRK, Vahit (2006), *.Alî Şîr Nevâyî, Nazmü'l-Cevâhir*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

TÜRKAY, Kaya (2002), *Ali Şîr Nevâyî, Bedâiyiku'l-Vasat*, Ankara: TDK Yayınları.

TÜRKMEN, Fikret, *"Kök Türk Abidelerinde Milli Kimlik Hassasiyeti"*, *Millî Folklor*, cilt. 12, sayı. 97, Bahar 2013. s. 31-38.

YÜKSEL, Musa Şamil (2007), *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi* (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir: T.C. Ege Ü. Sos. Bil. Enstitüsü. Tarih Anabilim Dalı.